

Ks. prof. dr hab. Wojciech Góralski
Profesor nauk prawnych
em. profesor UKSW

Płock, 8.07.2026 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej: Maria Ewa Paluch, *Miasta biskupie w świetle inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku*, Warszawa 2026 (mps), ss. 242.

Recenzja została sporządzona w związku z powołaniem mnie w dniu 13 czerwca 2026 roku przez Radę Naukową Dyscypliny *Historia* Akademii Finansów i Biznesu VISTULA, Filia: Akademia im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusk, do pełnienia funkcji recenzenta w postępowaniu o nadanie stopnia naukowego doktora mgr. Marcie Ewie Paluch.

Zgodnie z art. 13 ust. 1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule naukowym w zakresie sztuki (Dz.U. 2017 r. poz. 1789), mającego zastosowanie w sprawie w związku z art. 175 ust. 1 Przepisów wprowadzających Ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce z 3 lipca 2018 r. (Dz.U. 2018 r. poz. 1669), recenzent ocenia, czy rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz dowodzi ogólnej wiedzy teoretycznej doktoranta w zakresie danej dyscypliny, a także umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

I

Sformułowanie tytułu rozprawy jednoznacznie wskazuje na przedmiot badawczy podjęty przez Kandydatkę: siedem miast znajdujących się na terenie diecezji płockiej w połowie XVII stulecia (Andrzejewo, Brok, Czerwińsk, Górzno, Pułtusk, Raciąż, Wyszaków) stanowiących uposażenie biskupów płockich. Miasta te, należące do grupy rzadszych w Rzeczypospolitej miast

prywatnych, zostały ukazane na podstawie inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku. Dokument ten, najbardziej znaczący wśród tego rodzaju inwentarzy okresu nowożytności (z uwagi na zakres terytorialny, rozpiętość treści i dokładność lustratorów), stanowi zbiór lustracji kluczy dóbr diecezji płockiej, przeprowadzonej z polecenia Karola Ferdynanda Wazy, ówczesnego biskupa płockiego i wrocławskiego (zm. 1655). Wymieniony rządcą diecezji, staranny i troskliwy gospodarz, niewątpliwie chciał dokładnie poznać aktualny stan dóbr biskupstwa, polecając zadanie lustracyjne kapitulie katedralnej, ta zaś ustanowiła w tym celu specjalną komisję, która przedsięwzięcie to wykonała w okresie od maja do grudnia 1650 roku (sporządzając odpowiedni inwentarz).

Istotny problem badawczy Autorki sprowadzał się do odpowiedzi na pytanie, „czy w roku 1650 miasta biskupie wytworzyły gospodarcze i społeczne struktury typowo miejskie, jedynie z zapleczem wiejskim, czy pozostały ośrodkami miejsko-wiejskimi, oraz czy dostrzegalne były symptomy ich upadku, szeroko omawiane dla miast mazowieckich w XVI-XVIII wieku”, a także „czy jako wyodrębnione według kryterium własności miasta te miały cechy szczególne względem innych miast lub czy posiadały cechy wspólne, nie obserwowane gdzie indziej” (s. 8).

Celem godnego uwagi przedsięwzięcia była także analiza opisu miast w świetle znaczącego źródła, tj. inwentarza dóbr biskupich z 1650 roku, jak również ich omówienie. Tym bardziej, że – jak zauważa Autorka – „dotychczasowe badania i opracowania dotyczące miast biskupich diecezji płockiej wykorzystywały inwentarz epizodycznie i fragmentarycznie” (tamże). Jednocześnie dodaje, że posłużyła się „jednolitym formularzem uwzględniającym zawarte w źródle informacje na temat gruntów miejskich, świadczeń mieszczan, rzemieślników, młynów, samorządu i ogólnej sumy prowentu” (s. 8). Uzupełnieniem analizy porównawczej dla poszczególnych miast było wykorzystanie lustracji dóbr biskupstwa płockiego z XVI-XVIII stulecia.

II

Na strukturę rozprawy składają się: obszerny Wstęp, rozdział poświęcony inwentarzom dóbr biskupstwa płockiego z okresu XVI-XVIII wieku (I), siedem rozdziałów prezentujących poszczególne miasta biskupie (II-VIII), rozdział „omawiający” rezydencje w miastach biskupich Mazowsza (IX) oraz rozdział, w którym dokonano analizy porównawczej miast biskupich w świetle inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku (X). W Zakończeniu Autorka dokonała podsumowania swoich wywodów.

III

Na uwagę zasługuje obszerny Wstęp (s. 4-16), w którym podkreślono, że „istotą badań jest próba ujęcia statycznego stanu miast biskupich w momencie wyprzedzającym okres wojen drugiej połowy XVII stulecia” (s. 4).

W rozdziale I (s. 18-29), wprowadzającym: „Inwentarze dóbr biskupstwa płockiego XVI-XVIII w. – charakterystyka źródeł” (s. 18-31), czytelnik zapoznaje się kolejno z inwentarzami pochodzącymi z lat: 1595, 1650 (punkt nie może mieć tylko jednego podpunktu), 1693, 1753, 1773, 1785. Ten ostatni inwentarz (spisany w czasach I Rzeczypospolitej, za biskupa Krzysztofa Hilarego Szembeka) znalazł swoje bardzo szczegółowe omówienie; lustracji dokonał kanonik Maciej Rokitnicki (w części dóbr przednarwiańskich); w inwentarzu zawarto informacje o trzynastu kluczach, w tym o czterech miastach (Czerwińsku, Górznie, Raciążu i Pułtusku) oraz o osiemdziesięciu jeden wsiach.

Kolejne rozdziały (II – VIII, s. 32-173) zostały poświęcone siedmiu wyżej wymienionym miastom biskupim; w rozdziale IX (s. 174-203) czytelnik zapoznaje się z rezydencjami w miastach biskupich Mazowsza, wreszcie rozdział X (s. 204-218) zawiera analizę porównawczą miast biskupich w świetle

inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku. Zakończenie (s. 219-222) stanowi podsumowanie wywodów Autorki zawartych w opracowaniu.

Rozdział II (s. 32-55) dotyczy średniowiecznego miasta Andrzejewa (położonego na Nizinie Północnomazowieckiej). Szczególne zainteresowanie czytelnika budzi tutaj biskupi przywilej lokacyjny z 1534 roku oraz lustracja miasta z 1650 roku i prezentacja przywileju biskupiego z 1534 roku. Czymś znamienym było m.in. to, że mimo znacznej przestrzeni gruntów do wykorzystania, w XVII stuleciu nie spełniło się oczekiwanie fundatora. Osobliwością Andrzejewa było m.in. dwukrotne erygowanie tam parafii.

W rozdziale III (s. 56-90) zaprezentowano Brok – miasto, w którym biskup Ciołek rozpoczął budowę drewnianej rezydencji i gdzie dokonano wyjątkowo szczegółowej lustracji. Na uwagę zasługuje tutaj m.in. „polemika” Autorki z poglądem Jemielitego w kwestii herbu miasta.

Przedmiotem rozdziału IV jest Czerwińsk (s. 81- 93) – miasto od 1373 do 1870 roku, a następnie, od 2020 roku, nieliczny przykład złożonych relacji właścicielskich (miasto przynależało do trzech właścicieli: opata czerwińskiego kanoników regularnych i biskupa płockiego). Autorka nadmienia, że Czerwińsk był znaczącym grodem na kupieckich traktach Mazowsza. Przybyli tutaj (w 1060 roku) benedyktyni, a w pierwszej połowie XII stulecia biskup płocki Aleksander z Malonne osadził tu kanoników regularnych, którzy następnie otrzymali uposażenia i fundację opactwa (w 1155 roku mnisi ci zostali otoczeni opieką papieża Adriaana IV; prawa miejskie otrzymała także osada klasztorna).

Autorka przytacza wiele wydarzeń w historii Czerwińska, łącznie ze współczesnością, tymczasem przedmiotem rozprawy są miasta biskupie „w świetle inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku”. Czy zatem sięganie do współczesności („Współczesny Czerwińsk to bardzo małe miasto ...” /s. 85/), podobnie jak w odniesieniu do innych miast, jest właściwe?

Na uwagę zasługuje segment rozprawy poświęcony wizytacji dóbr biskupich z 1650 roku (zabudowania biskupie o dość słabym stanie obejmowały

trzy różne miejsca), podobnie jak wzmianka o tym, że Czerwińsk – pod wieloma względami – wyróżniał się pośród innych miast biskupich.

Górzno, dowiaduje się czytelnik w rozdziale piątym (s. 94-107), niewielkie miasteczko w kluczu górzeńskim, lokowane na prawie chełmińskim, najdalej położone na północ, od szesnastego stulecia cieszyło się rosnącym znaczeniem w dobrach biskupich, a między latami 1333 -1337 stało się stolicą klucza tychże dóbr. Dowiaduje się również o spaleniu na stosie w 1603 roku Zofii Smolarki, uprawiającej czary, co można uznać za informację zbędną (pomijając okoliczność czasokresu).

I tutaj Autorka sięga do współczesności, informując m.in., że „współcześnie [Górzno – W.G.] pozostaje atrakcją turystyczną i krajoznawczą ze względu na obiekty historyczne i cechy naturalne jego okolic. W ewidencji zabytków zapisano w Górznie wiele obiektów, układ urbanistyczny z początków XV wieku, przykościelny cmentarz rzymsko-katolicki z XVIII wieku, trzy stodoły, jedna z 1800 roku i dwie z połowy XVIII wieku, grodzisko, pięć osad i ślad osadniczy bez datowania, kościół z 1765-1773 roku (czy lat ?) [...]” (s. 99).

Czytelnik spotyka się także z informacjami dotyczącymi okresu dużo wcześniejszego w stosunku do roku 1650. Tak np. na s. 100 dowiaduje się, że „wojna popia w latach 1478-1479 nie miała bezpośredniego militarnego znaczenia dla Górzna” (s. 100), a „w połowie XVII wieku w kluczu górzeńskim wymieniane były 1 miasto, 5 folwarków i 22 wsie” (s. 101).

Adekwatna natomiast – w stosunku do tematyki rozprawy – jest m.in. relacja dotycząca wizytacji dóbr biskupich w 1650 roku (s. 101-107).

Rozdział VI (s. 108-143), poświęcony Pułtuskowi, jednemu z najstarszych miast północnego Mazowsza, rozpoczyna się od obszernych informacji historycznych o tym mieście biskupim stanowiącym najważniejszy ośrodek rozległego klucza na mapie dóbr biskupich. Autorka „sięga” tutaj do trzynastego i kolejnych stuleci (nawet do roku 1729: s. 118). Odnosząc się bezpośrednio do lustracji z 1650 roku (w czerwcu i lipcu), szeroko przedstawia inwentarz

sporządzony przez lustratora (szos, włóki miejskie, domy, dziesięcina, targowe i jarmarki, piwowarowie, młyny, rzeźnicy, zdunowie, szewcy, inni rzemieślnicy, rybacy, osadnicy, granice, odróbki i pańszczyzna. Po przedstawieniu zarysu lustracji Kandydatka dokonuje szczegółowej analizy obszarów tejże lustracji, co ma „ukazać Pułtusk w połowie XVII wieku, a co było już w przeszłości przedmiotem kilku badań” (s. 123 i przypis 94). Wspominając o klęskach i zniszczeniach, które nastąpiły po poprzedniej lustracji (w 1595 roku), mgr M.E. Paluch konstatuje, iż „z pewnością [miasto – W.G.] w 1650 roku nie dorównywało blaskiem stanami [?] z drugiej połowy XVI wieku” (s. 123).

Czytelnik zapoznaje się ze szczegółowymi danymi z wymienionego roku dotyczącymi miasta, które w 1650 roku liczyło zaledwie 357 domów. Na uwagę zasługuje szeroka relacja Autorki ukazująca wieloaspektowe „oblicze” znamienitego miasta. Operując odnośnymi danymi, przedstawia je w różnych jego aspektach i „wymiarach” (m.in. handlu rybami) uwzględnionych przez lustratora. Na szczególną uwagę zasługuje „prezentacja” szpitalnictwa pułtuskiego i tamtejszej kolegiaty oraz szkolnictwa.

Autorka stwierdza, że w latach 1617-1620 przeprowadzono lustrację dóbr królewskich w województwie mazowieckim, „która może posłużyć jako materiał porównawczy względem wyników lustracji dóbr biskupich” na przykładzie Serocka, Makowa i Zakroczymia, położonych najbliżej Pułtuska „o zbliżonej wielkości, połączonych komunikacyjnie szlakami rzecznyymi i będą dotyczyć oceny ich konkurencyjności względem siebie” (s. 141). Okazało się, że miasta te nie były dla „Wenecji Mazowsza” konkurencyjne.

Miasto Raciąż, lokowane na prawie chełmińskim, włączone do biskupstwa płockiego w 1512 roku, odstąpione kapitule płockiej przez Zygmunta Starego (w zamian za klucz Kock w ziemi lubelskiej), jest przedmiotem rozdziału VII rozprawy (s. 144-157). Lustracja tego miasta miała miejsce w 1650 roku. Inwentarz został sporządzony analogicznie w stosunku do schematu pułtuskiego (najliczniejszą grupę stanowili piwowarzy); do końca XVI

stulecia dominowały tutaj branże obuwnicza i odzieżowa, a zbyt na towary tych rzemieślników mógł wykraczać poza rynek lokalny. Osobliwością miasta było istnienie w nim trzech kościołów. Przy parafii znajdował się, być może, szpital-przysięgły dla najbiedniejszych i chorych. Osobliwością miasta było odbywanie przez wielu mieszkańców tego miasta studiów w Akademii Krakowskiej. Podobnie jak wiele innych miasteczek w kraju, po nawale szwedzkiej w 1655 roku i kolejnych klęskach, z końcem XVIII stulecia miasto znacząco podupadło.

Rozdział VIII rozprawy (s. 158-173) ma za przedmiot miasto Wyszaków, posiadający prawa miejskie nieprzerwanie od 1502 roku. Autorka rozpoczyna od danych geograficznych i lat współczesnych miasta, m.in. informuje o drogach publicznych i liniach kolejowych łączących to pięknie położone miasto z innymi miejscowościami oraz o zabytkach miasta (!), by przejść następnie do przeszłości. Omawiając Wyszaków jako miasto biskupie, informuje o lokacji miasta (1501) na prawie chełmińskim.

Czytelnik dowiaduje się następnie, że cały klucz wyszkowski został poddany lustracji w 1650 roku (podano to już w tytule pracy). W dokumencie lustracyjnym opis miasta jest bardziej szczegółowy niż w odniesieniu do pozostałych lustracji miejskich.

W schemacie lustracyjnym lustrator nie podał liczby domów ani informacji o czynszach ani kwot z dziesięcin. Opis lustracji tego niewielkiego miasta rozpoczęło zestawienie 43 włók miasta i okolic z wyszczególnieniem ich użytkowników. Autorka szczegółowo informuje m.in. o powinnościach rzemieślników (lustrator określił m.in. roczny dochód z prowentu na 36 korców żyta z młynów i 157 złotych ze słodów piwnych i gorzałczynach. Informuje m.in. o zakończeniu sumariuszem prowentu miasta: „wymiarom jęczmienia miary pułtuskiej w liczbie 245 korców, słodu gorzałczanego 32 korców, żyta z młynów 36 korców, wymiarem gajowego w ilości 1 łasztu i kwotą 266 złotych i 10 groszy” (s. 170).

Wiele danych czytelnik zdobywa w odniesieniu do kościoła parafialnego św. Idziego, która to świątynia stanowiła centrum życia religijnego miasta.

Autorka nie uniknęła i tutaj wspomnianej już tendencji „wychodzenia” poza ramy określone w tytule opracowania, a więc ukazania miast biskupich „w świetle inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku”.

Przedmiotem rozdziału IX są rezydencje w miastach biskupich Mazowsza (s. 174-203); chodzi o „miejsca postoju, pracy i wypoczynku” (s.174), wyodrębnione w opisach inwentarza z 1650 roku. Są to: zamek biskupi w Pułtusku, pałac biskupi w Broku, pałac biskupi w Wyszku, dwór w Górznie, dwór w Raciążu i dwór w Czerwińsku.

W odniesieniu do każdego z tych miejsc wskazano: datę (lub tylko rok) uzyskania praw miejskich, status przed lokacją, położenie administracyjne w XVI wieku oraz rok utraty/odzyskania praw miejskich.

Nasuwa się pytanie, czy w takim razie, w tytule rozprawy nie należało tego uwzględnić (formułując go następująco: „Miasta i rezydencje biskupie w świetle inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku” ?).

Omawiając poszczególne rezydencje (wszystkie wyodrębnione w opisach inwentarza z 1650 roku), Autorka obszernie i dokładnie opisuje dany obiekt, jego pomieszczenia, ew. kaplicę, przyległości oraz lustrację.

W zakończeniu pracy (s. 219-222) mgr M.E. Paluch dokonała zwięzłego podsumowania swoich wywodów wraz ze wskazaniem losów omawianych rezydencji biskupich (podzielały losy miast).

IV

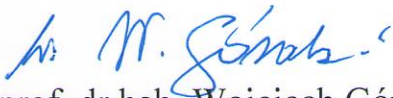
Gdy chodzi o bibliografię, to w rozprawie wykorzystano źródła przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w Archiwum Diecezjalnym w Płocku, a także niezbędne źródła drukowane. W wykazie opracowań znalazły się liczne opracowania drukowane i netograficzne.

VI

W podsumowaniu wypadnie stwierdzić, że ogólna ocena rozprawy doktorskiej Marii Ewy Paluch jest pozytywna. Mimo wspomnianych uchybień, dysertacja ta została poprawnie przygotowana pod względem teoretycznym oraz odpowiednio zredagowana. Stanowi oryginalne rozwiązanie problemu dotyczącego miast i rezydencji biskupich w świetle inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku; ukazuje ogólną wiedzę teoretyczną Autorki w dziedzinie nauk humanistycznych (dyscyplina *historia*).

Przedstawiona rozprawa potwierdza tym samym umiejętność jej Autorki samodzielnego projektowania i prowadzenia badań naukowych. Tym samym spełnia wymagania powołanego na wstępie art. 13 ust. 1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule naukowym w zakresie sztuki.

Mając na uwadze powyższe stwierdzenia, wnioskuję o dopuszczenie o. mgr. Marii Ewy Paluch do publicznej obrony i kontynuowania czynności w ramach przewodu doktorskiego.

(ks. prof. dr hab. Wojciech Góralski)